

К. Л. ХАЗАНАВА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

НАЗВА ЛІКУ АДЗІН У БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ПРЫКАЗКАХ І ПРЫМАЎКАХ

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці ўжывання назвы ліку *адзін* у беларускіх народных прыказках і прымаўках. Назва ліку *адзін* у парэміях выконвае функцыі лічэбніка пры абазначэнні адпаведнай колькасці і ўжыванні ў спалучэнні з назоўнікам. Лексема *адзін* у парэміях часта перажывае лексічную транспазіцыю і выкарыстоўваецца ў функцыі займенніка, назоўніка і часціцы. У вялікай колькасці беларускіх выслоўяў адзначаецца ўжыванне назвы ліку *адзін* у спалучэнні з іншымі назвамі лікаў (*два, тры, сем, дзесяць, сто*).

Прыказкі і прымаўкі – гэта рэпрэзентанты народнай мудрасці, якія прапануюць каштоўныя парады наконт шматлікіх жыццёвых абставін, а таксама ўтрымліваюць многія лексічныя складнікі, што адлюстроўваюць асобныя рэаліі жыцця і побыту народа некалькі пакаленняў таму.

У беларускіх народных парэміях маюцца адметныя ўзгадкі элементаў старадаўняга побыту [1; 2; 3], частак тагачаснага адзення і абутку [4], традыцыйных страў і напояў [5; 6], рэалій спрадвечнага прыроднага асяроддзя [7].

Пастаянна ўжывальнай лексіка-граматычнай часткай слоўніка беларускіх народных прыказак і прымавак з’яўляюцца назвы лікаў. Натуральна, што часцей у выслоўях адзначаюцца простыя назвы лікаў ад аднаго да дзесяці, што абумоўлена больш раннім іх паходжаннем. Складаныя і састаўныя назвы лікаў з’явіліся ў мове храналагічна пазней і фіксуюцца ў парэміях радзей за простыя.

Аб’ектам нашага этналінгвістычнага даследавання сталі беларускія народныя прыказкі і прымаўкі, у склад якіх уваходзіць назва ліку *адзін*. Прадметам даследавання з’явіўся семантычна-стылістычны патэнцыял назвы ліку *адзін* у беларускіх народных прыказках і прымаўках.

Пад нашу ўвагу трапіла 78 выразаў, адзначаных у грунтоўным акадэмічным навукова сістэматызаваным зводзе беларускіх народных прыказак і прымавак пад рэдакцыяй А. С. Фядосіка [8].

Сярод даследаваных выслоўяў значная колькасць выразаў (20) утрымлівае назву ліку *адзін* у спалучэнні з назоўнікам: *Адзін дуб у полі – то не лес* [8, с. 373]; *Адзін блін, і тэй на рэшаце* [8, с. 242]; *Зімой і летам адным цветом* [8, с. 70]. Як правіла, у такіх словазлучэннях лексема *адзін* у прыказках абазначае колькасць прадметаў, названых назоўнікам, і выконвае функцыі лічэбніка: *Буду хадзіць без забот: адзін лапаць, адзін бот* [8, с. 265]; *На адзін цвік усяго не навесіш* [8, с. 374]. Зрэдку ў адпаведнай колькасці ў выслоўях выступаюць асобы: *Адзін у полі не воін* [8, с. 373]; *Прыдзець марац, не адзін заплачаць старац* [8, с. 78].

Варта заважыць, што некаторыя спалучэнні лічэбніка *адзін* з назоўнікам у старажытных аўтараў прыказак і прымавак мелі большую за іншыя папулярнасць і ўжываюцца ў некалькіх прыказках. Неаднаразова фіксуюцца спалучэнні:

– *адзін чорт: Адзін чорт падтыркае, а ўсе круцяцца* [8, с. 375]; *Адзін чорт да й тэй умазаўся* [8, с. 348];

– *адзін грош: Хорош, хорош, а ў кішані адзін грош* [8, с. 479]; *Хорош, хорош, а ў кармане адзін грош* [8, с. 479]; *Годзі на адзін грош танцаваць* [8, с. 362];

– адзін раз: *Ружжо адзін раз у год само страляе* [8, с. 155]; *Ён любіць толькі самага сябе і то адзін раз у год* [8, с. 380].

У залежнасці ад граматычных прыкмет слова *адзін* у кантэкставым слоўным асяроддзі парэміі ўказаная назва ліку можа мяняць сваю лексіка-граматычную прызначнасць і перажывае лінгвістычную транспазіцыю. У некаторых выслоўях слова адзін пранаміналізуецца, указваючы на прыкмету рэаліі, аднак не называючы канкрэтна: *На адзін год многа прыгод* [8, с. 89]; *Адзін рок з’еў дзесяць* [8, с. 226]. Пранаміналізаваная назва ліку *адзін* у моўнай сітуацыі прыказкі ў спалучэнні з назоўнікам *год* (як варыянт сустракаецца паланізм *рок*) з’яўляецца няпэўным (неазначальным) займеннікам, роўным паводле семантыкі займенніку *нейкі, які-небудзь*.

У беларускіх прыказках і прымаўках адзначаюцца таксама выпадкі партыкуляцыі слова адзін, калі гэтая назва ліку надае дадатковае адценне выдзялення пэўнай рэаліі з шэрагу падобных: *Увесь лес роўны, адзін гук доўгі* [8, с. 70]. Лексічнае значэнне слова становіцца функцыянальным, што прыводзіць да транспазіцыі назвы ліку *адзін* у часціцу: *Адзін хлеб прыедліў* [8, с. 235]; *Адзін хлеб прыеўся* [8, с. 235].

Беларускія парэміі прапануюць моўныя сітуацыі, дзе назва ліку *адзін* выкарыстоўваецца ў функцыі абмежавальнай часціцы: *На Івана прасіце, дзеткі, у Бога дажджу, а пасля Івана я і адзін упрашу* [8, с. 110].

Разам з тым слова *адзін* фіксуецца ў беларускіх народных парэміях і не ў спалучэнні з назоўнікамі: *Адзін дасуж, да не дуж* [8, с. 373]. Так назва ліку *адзін* набывае намінацыйнасць і здольнасць непасрэдна ўказваць на асобу і субстантывуецца: *Адзін усім не ўгодзіць* [8, с. 376].

Для большасці выпадкаў ужывання лексемы *адзін* у беларускіх прыказках і прымаўках уласціва спалучэнне ў межах аднаго выразу некалькіх назваў лікаў. Такіх словаўжыванняў намі вызначана 55. У многіх выразях спалучэнне розных назваў ліку мае на мэце супрацьпастаўленне.

У частцы народных выслоўяў (17) адбываецца супрацьпастаўленне назвы *адзін* і парадкавага лічэбніка *другі*: *Дзень дню розь: адзін – матка, а другі – мачаха* [8, с. 89].

Падобныя словаўжыванні ўяўляюць сабой прыклады пранаміналізацыі лічэбнікаў, пра якую адзначалася вышэй. Абодва лікавыя найменні маюць функцыі займеннікаў. Слова *адзін* ужываецца ў значэнні неазначальнага займенніка ‘нейкі’, а лексема *другі* мае семантыку азначальнага займенніка ‘іншы’: *Адзін раз густа, а другі раз пуста* [8, с. 256]; *Адзін бок наб’е, другі мёдам налье* [8, с. 432].

У некаторых прыказках пры спалучэнні назваў ліку *адзін – другі* лексема *адзін* субстантывуецца: *У суседстве жыць – адзін другому служыць* [8, с. 386]; *Адзін другога даводзіць да ліхога* [8, с. 383]; *Адны плачуць, другія скачуць* [8, с. 431]; *Так на свеце вядзецца: адзін плача, другі смяецца* [8, с. 431].

Стылістычныя функцыі выражэння супрацьпастаўлення далі магчымасць выкарыстаць пару *адзін – другі* пры адлюстраванні рэалій, што маюць значныя адрозненні і нават супрацьлегласці: *Адзін дзень аглобляй падважвай, а другі дзень – як з прывязі сарваўся* [8, с. 190]; *Дварнэя сабакі сышлісь: адзін рыжы, другей чорны* [8, с. 205]; *Адзін пень гарэў, а другі спіну грэў* [8, с. 433]. У такіх выпадках слова *другі* функцыянуе як парадкавы лічэбнік мае семантыку ‘наступны пасля першага’: *Смех з панскіх ботаў: адзін згарэў, другі сабака з’еў* [8, с. 301].

Падобныя прыказкі адлюстроўваюць адметнасці розных каляндарных дат, узгадваючы пра прысвяткі, што адзначаюцца ў традыцыйным народным календары ў розныя поры года: *Два Юр’я ды абодва дурні: адзін галодны, а другі халодны* [8, с. 98]; *Былі два Юр’і, два дурні: адзін галодны, другі халодны* [8, с. 99]; *Колькі адзін Мікола дасць снегу, столькі другі дасць травы* [8, с. 101].

Пашыранасць названага словаўжывання пары *адзін* – *другі* ў беларускіх народных парэміях абумоўлена захаванай з агульнаўсходнеславянскіх часоў семантыкай лексемы *други* ‘іншы’, замацаванай у слове сучаснай рускай мовы *другой*, у той час, як у гаворках, што сталі асновай беларускай мовы, слова *другі* замацавалася з семантыкай ‘наступны пасля першага’.

Ужыванне ў складзе беларускіх прыказкаў некалькіх назваў лікаў выразна дыферэнцуецца паводле таго, да якога разраду належыць лічэбнік, што выкарыстоўваецца ў выразе акрамя слова *адзін*. Спалучэнне назвы ліку *адзін* і колькасных лічэбнікаў мае на мэце ў народных выслоўях супрацьпастаўленне адзінкавасці і множнасці.

У парэміях адзінкавая колькасць проціпастаўляецца падвойнай: *Адна ралля – адзін серп, дзве раллі – два сярпы* [8, с. 134]; *Дарожшы адзін стары друг, як новых двух* [8, с. 382].

Супастаўленне адзінкавай і падвойнай колькасці у выслоўях адбываецца пры апаведзе пра парныя рэаліі: *У палкі два канцы – адзін канец па нам, а другі па панам* [8, с. 318].

Паказанае супрацьпастаўленне ў прыказках таксама метафарычна адлюстроўвае народныя высновы наконт абстрактных паняццяў: *Не дай, то адзін гнеў, як дасі, то будзе два* [8, с. 489]; *Не пазычай – адзін гнеў, а пазычыў, то два гневy* [8, с. 489].

Часам назва ліку *адзін* ужываецца ў прыказцы ў супастаўленні з лічэбнікам *два*, з’яўляецца субстантывам: *Адзін двом панам не ўгодзіць* [8, с. 316].

Для беларускіх парэмій уласцівае супастаўленне назваў ліку *адзін* і *тры*: *Адзін дзень варты трох для таго, хто робіць усё ў пару* [8, с. 173]; *Адзін раз укусі, а тры сербаны* [8, с. 261].

Беларуская парэмійная скарбонка прапануе варыянты многіх выслоўяў. І часам у прыказках вар’іруецца менавіта колькасць, якая супрацьпастаўляецца адзінкавасці: *На адно кусайла па тры сярбайлы* [8, с. 261]; *На адне кусала сем сярбалаў* [8, с. 261].

Лічэбнік *сем* даволі пашыраны ў слоўнікавым складзе беларускіх прыказак і прымавак. І часта ў выслоўях ужываецца разам з назвай ліку *адзін*. Праз спалучэнне ў выразях назваў ліку *адзін* і *сем* таксама адбываецца супрацьпастаўленне адзінкавасці і множнасці ў беларускіх парэміях: *Сем разоў адмерай, адзін раз адрэж* [8, с. 462]; *У адзін дзень сем перамен* [8, с. 90]; *На сем двор адзін тапор* [8, с. 215]; *Сем бед, адзін атвет* [8, с. 441].

Пры гэтым ў некаторых выслоўях адпаведную колькасць называе зборны лічэбнік: *Адзін з сошкаю, а сямёра з ложкаю* [8, с. 426]. Варта ўзгадаць і пра адлічэбнікавае прыслоўе: *Адзін купіў – усемярых не прадасі* [8, с. 464].

У паказаных стылістычных умовах фіксуецца і лічэбнік *дзесяць*: *Адзін прут болей, як дзесяць рук* [8, с. 149]. Цікавыя варыянты спалучэння лічэбнікаў прапануе беларускі фальклор: *Лепш дзесяць прыяцеляў, ніж адзін вораг* [8, с. 383]; *Лепш адзін прыяцель, як дзесяць варагоў* [8, с. 383]. Як і іншыя паказальнікі колькасці, і колькасць *дзесяць* адлюстроўваецца ў парэміях у форме зборнага лічэбніка: *Дзесяць аднаго спамогуць, а адзін дзесяцёх не спаможжа, а сам сябе згубіць* [8, с. 371]; *Адзін дзесянёх не спаможжа, барджэй згіне* [8, с. 371].

Беларускі прыказкавы слоўнік уважлівы таксама да назваў большай колькасці, якія праз спалучэнні ў парэміі з лексмай *адзін* адлюстроўваюць адносіны адзінкавасці і мноства: *На саракі ў адзін дзень сорака марозаў* [8, с. 97]; *У пана горла – прорва: тысяча працуе, адзін прагарцуе* [8, с. 303]; *Адзін сноп ці сто коп – хлеба на год* [8, с. 236]. Лічэбнік *сто* ў названым словаўжыванні мае асаблівую папулярнасць: *Дзе адзін танцуе, там сто гаруе* [8, с. 302]; *Хлеба хватае на год: сто коп і адзін сноп* [8, с. 236]; *Кармі курыцу хоць сто лет, дык адзін абед* [8, с. 259].

У беларускіх народных парэміях адзначаецца супастаўленне назваў лікаў у колькасці, большай за два: *Сем сёл, адзін вол, а дзесяць прыганяных* [8, с. 310]. Такія словаўжыванні могуць распавядаць пра адметнасці традыцыйнага беларускага календара: *Каля Уласа сем марозаў: тры да Уласа, адзін на Уласа і тры пасля Уласа* [8, с. 97].

Адметнае стылістычнае ўздзеянне дасягаецца ў парэміях праз выкарыстанне ў выразе розных разрадаў лічэбнікаў у розных стылістычных словаўжываннях: *На сем двор адзін тапор: адзін рубіць, а шэсцера ў кулак трубяць* [8, с. 215].

Разгляд слоўнікавага складу беларускіх прыказак і прымавак паказаў частотнасць ужывання назвы ліку *адзін*. Названая лексема выкарыстоўваецца ў розных стылістычных функцыях. Назва ліку *адзін* у парэміях выконвае функцыі лічэбніка пры абазначэнні адпаведнай колькасці і ўжыванні ў спалучэнні з назоўнікам. Лексема *адзін* у парэміях часта перажывае лексіка-граматычную транспазіцыю і выкарыстоўваецца ў функцыі займенніка, назоўніка і часціцы. У вялікай колькасці беларускіх выслоўяў адзначаецца ўжыванне назвы ліку *адзін* у спалучэнні з іншымі назвамі лікаў. Такое спалучэнне мае на мэце адлюстраваць супрацьпастаўленне адзінкавасці і множнасці. Да самых папулярных назваў ліку, што выкарыстоўваюцца ў парэміях разам з найменне *адзін*, адносяцца назвы *тры, сем, дзесяць*.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Хазанава, К. Л. Назвы свят і прысвяткаў у беларускіх прыказках і прымаўках / К. Л. Хазанава // І сказаў Хрыстос: “Ідзіце да мяне..” : зборнік артыкулаў па матэрыялах навуковых чытанняў “Мова – Рэлігія – культура”, прысвечаных 70-годдзю з дня нараджэння і 30-годдзю беларусазнаўчай дзейнасці ксёндза-каноніка Уладзіслава Завальнюка (Мінск, 25 кастрычніка 2019 г.) / рэдкал. М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.]; пад агул. рэд. прафесара М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Колорград, 2021. – С. 243–252.

2 Хазанава, К. Л. Рэфлексы даметрычнай сістэмы вымярэння ў беларускіх народных парэміях / К. Л. Хазанава // Традыцыі Скарыны [Электронны рэсурс] : зборнік навуковых артыкулаў / Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, Навукова-даследчы інстытут гісторыі і культуры ўсходнеславянскіх народаў пры Гомельскім дзяржаўным універсітэце імя Францыска Скарыны ; рэдкал.: А. М. Воінава (гал. рэд.) [і інш.]. – Электр. тэкст. дадз. (аб’ём 4,14 Мб). – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2022. – С. 252 – 255.

3 Хазанава, К. Л. Найменні посуду ў беларускіх прыказках і прымаўках / К. Л. Хазанава // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 32 / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск : Права і эканоміка, 2022. – С.463–469.

4 Хазанава, К. Л. Найменні абутку ў беларускіх народных прыказках і прымаўках / К. Л. Хазанава // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 34 / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск : Права і эканоміка, 2023. – С. 601–608.

5 Хазанава, К. Л. Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі з нутрыцыялагічнай лексікай / К. Л. Хазанава // Известия Гомельского государственного университета имени Ф.Скорины. – 2021. – № 4 (127). Гуманитарные науки. – С. 166–170.

6 Хазанава, К. Л. Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі з назвамі хлебабулачных вырабаў / К. Л. Хазанава // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 30 / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск : Права і эканоміка, 2021. – С. 326–331.

7 Хазанава, К. Л. Зааморфныя вобразы ў беларускіх прыказках і прымаўках / К. Л. Хазанава // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. Вып. 26 / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. – Мінск : Права і эканоміка, 2019. – С. 327–332.

8 Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. Кн. 1 / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 560 с.

The article research the features of the use of the number *one* in Belarusian folk proverbs and sayings. The number *one* in paremies performs the functions of a numeral when denoting the corresponding number and when used in combination with a noun. Lexeme *one* in paremias often undergoes lexical transposition and is used in the function of pronoun, noun and particle. A large number of Belarusian proverbs note the use of the name of the number *one* in combination with other names of numbers (*two, three, seven, ten, one hundred*).